

IZLOŽBA U SKLOPU PROSLAVE 30-GODIŠNJICE SLOBODE I POBJEDE NAD
FAŠIZMOM I U POVODU 31-GODIŠNJICE OSLOBOĐENJA ZADRA

LIK ZADRA KROZ STOLJEĆA

KULTURNO-HISTORIJSKI ODJEL NARODNOG MUZEJA U ZADRU

Gradovi su živi organizmi. Oni se rađaju, žive, rastu, umiru. Oni stare, ali se i pomlađuju, mijenjaju svoje lice, podložni svim ekonomskim, socijalnim, političkim i kulturnim promjenama u društvu koje ih je stvorilo i koje ih napaja životom. Geografski i topografski položaj unutar regije uvjetuje često trajanje života grada. Neki su gradovi kratka vijeka, dok drugi nadžive narode i društvene formacije, koje ih prepuštaju novima, onima koji ih slijede.

Zadar je takav grad. Već je bizantski car Konstantin Porfirogenet u X stoljeću naivnim tumačenjem imena Zadra iznio mišljenje da je Zadar stariji od Rima. I nije se prevario. Zadar je kao utvrda, a po tome i urbano organizirano naselje postojao u dalekim stoljećima prapovijesti, a živi i buja neprekidno do danas i nadživjet će sve generacije koje u njemu sada obitavaju. Padao je pod udarcima neprijatelja, slabio u doba ekonomske depresije, ali se uvijek dizao pomlađivao, obnavljao.

I nakon što je doživio najveću tragediju u svom dugom životu, kad je okrutnim razaranjem u II svjetskom ratu nasilno bio gotovo uništen, razbujao se u njemu život, jače nego ikada ranije, pomlađen snagom naroda koji ga je vjekovima okruživao i kome je bio oduzeo.

Kad ga je oslobodila pobjedonosna Titova armija, kada smo ranjenom i porušenom gradu pristupili da ga obnovimo, obratili smo pažnju i povijesti njegove izgradnje. Arheološkim radovima i pažljivim registriranjem svakog slučajno pronađenog podatka u proteklih 30 godina stvarali smo postepeno predodžbu o njegovom izgledu u raznim periodima prošlosti. Taj rad pratilo je istraživanje u arhivima i bibliotekama. Bilježili smo podatke o gradnji pojedinih objekata u gradu, pronalazili i izučavali stare nacрте, crteže i fotografije.

Rezultati tog rada prikazuju se barem djelomice ovom izložbom.

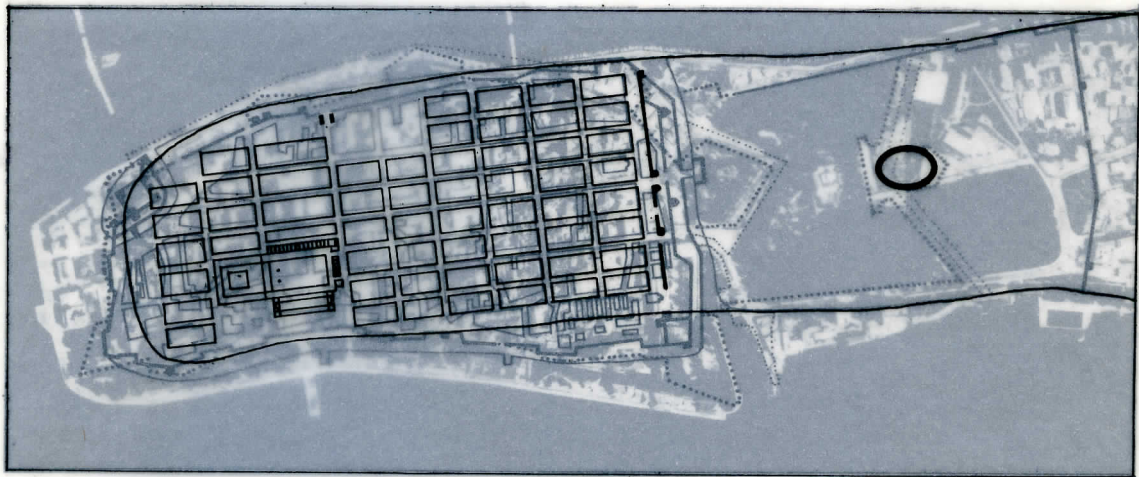
O izgledu Zadra u *prapovijesti* ne može se raspravljati, iako se uz obilne dokaze o životu u njemu pronašlo također i ostataka zgrada. Može se jedino pretpostavljati da je već tada pristanište brodova bilo sa sjeveroistoka poluotoka i da je neki obrambeni zid sjekao poluotok.

Predodžba o *antičkom* Zadru pod rimskom vlašću dosta je jasna. Grad je na poluotoku zapremao oko 1/4 km² površine. Pet uzdužnih ulica (*cardo*) i veći broj poprečnih (*decumanus*) dijelile su grad u pravilne pravokutne *insulae* sa stambenim kućama. Ulice su bile popločane i imale kanalizaciju. Na rubu ulične mre-

že, do zapadnog ugla poluotoka sagrađen je veliki trg, *forum* omeđen monumentalnim trijemom s mramornim stupovima a do njega na povišenju od oko 2 m *kapitolij* s gradskim *hramom*, od kojega se sačuvalo mnogo dijelova kaneliranih stupova, ukrasnih vijenaca i druge dekoracije. Na forumu, ispred stubišta kapitolija nalazila su se dva monumentalna stupa, od kojih se jedan sačuvalo. Do luke se nalazila *tržnica* od koje se sačuvalo monumentalni luk ugrađen u gradska vrata XVI st. S južoistočne strane, prema kopnu grad je štitio obrambeni zid sagrađen u doba cara Augusta, od prikllesanih velikih kamenih blokova, koji je prema glavnoj uzdužnoj ulici imao monumentalna vrata sagrađena za cara Trajana u obliku trijumfalnog luka s tri otvora i s dvije osmerokutne kule sa strana. Luka je u ono doba bila mnogo dublja, more je dopiralo do današnjeg raskršća Relja. Na tom mjestu sastajale su se ceste koje su vodile iz Aenone (dan. Nina), Clambetae (dan. Cvijine gradine kod Obrovca), Asserieje (dan. Podgrađa kod Benkovca) te primorskih gradova. Uz te ceste nalazila su se groblja, a uz njih su tekla dva *akvedukta*, kraći koji je dovodio vodu iz dan. Crnog, a drugi 36 km dug iz dan. Vrane. O ostacima *amfiteatra* svjedoče neki zapisi iz XVII st. Nalazio se pored današnjeg atletskog igrališta. Okolica grada bila je obuhvaćena centurijacijom, tj. obradivu zemlju su rimski geodeti podijelili u pravilne kvadrate sa stranicama od oko 700 m, tzv. *centurije* od kojih se još danas vide mnogi ostaci.

U kasnoj Antici na sjevernom rubu foruma sagrađen je kršćanski kulni centar, a u pojedinim insulama kršćanske crkve, što će imati odraza u izgradnji i izgledu grada u kasnije vrijeme.

Srednjovjekovni Zadar formirao se na cijeloj površini antičkog grada, sačuvašvi u najvećem dijelu antički raspored ulica. Lučka operativna obala ostala je na istom mjestu. Glavna uzdužna ulica (*cardo maximus*) ostala je ista. Na njemu se nalaze katedrala, novi gradski trg (dan. Narodni trg) s gradskom ložom gdje se odvijao sav javni život grada i kneževa palača s dvoranom za gradsko vijeće. Nestale su neke antičke poprečne ulice i jedna longitudinalna. Na tim površinama ulice su sačuvalе svoj ravan tok i sjecišta pod pravim kutom. Na površinama koje su zauzimale antičke monumentalne zgrade oko foruma i na kapitoliju, nastale su nove ulice krivudava toka. Na južnom uglu grada izvan antičke mreže ulica trasirani su uski građevni blokovi po srednjovjekovnom urbanističkom sistemu (dan. Varoš). Jugozapadno od foru-

STARO JEZRO
... UTVRDE 16—17. STOLJEĆA

ma i djelomično nad njim ostao je neizgrađen prostor, urbanistički nedefinirana poljana, koja se u srednjovjekovnim dokumentima naziva »campus«, pa odatle i naš pučki naziv *Kampa*.

Već u ranom srednjem vijeku uz sačuvane starokršćanske crkve sagrađeno je dosta novih u oblicima tzv. *preromanike*. Tako je prema Kampi između biskupske palače i katedrale sagrađena velika okrugla crkva sv. Trojstva (kasnije nazvana sv. Donat) u kojoj je pisao spomenuti Konstantin Porfirogenet.

Zadar je dobio definitivnu gradsku srednjovjekovnu fizionomiju tokom XII i XIII st. u vrijeme tzv. *romaničkog* stila. Sve samostalne crkve sv. Marija, sv. Krševan, sv. Dimitrije i sv. Nikola sagrađene su u tom stilu, a katedrala je obnovljena unutrašnjost i fasada. I brojne stambene palače i kuće bile su tada sagrađene. Romanički stil se na njima očituje u ulaznim portalima, manjim vratima i prozorima s isklesanim polukružnim lukovima. Prema dokumentima znamo da su mnoge kuće bile djelomično ili sasvim sagrađene od drveta s drvenim vanjskim stubištima, balkonima i čardacima. Unutar stambenih površina bilo je mnogo perivoja i vrtova.

Potkraj XIII st. počeo se u Zadru upotrebljavati i tzv. *gotički* stil. Tako su sagrađene franjevačka i dominikanska crkva i pregrađena crkva sv. Mihovila na kraju XIV st., no taj stil nije tada bitno utjecao na izgradnju grada. Tek u drugoj polovini XV st. pod utjecajem *renesansne* stambene arhitekture i *venecijanske kasne gotike* pregrađeno je u miješanim oblicima tih dvaju stilova dosta stambenih zgrada mahom bogatijih slojeva građana. I neke crkve su dobile tada nove fasade. Raskošna fasada crkve sv. Marije Velike (pored današnje tržnice), koju je sagrađio učenic Jurja Dalmatinca, Petar Brčić, nestala je već u XVI st. zbog gradnje bedema. Sačuvala se tek fasada sv. Marije benediktinki i znatno pregrađena nekadašnje sv. Marcele.

Grad je već u ranom srednjem vijeku bio opasan visokim obrambenim zidovima koji su se tokom vremena obnavljali i usavršavali. Kad su se u jesen 1202. god. našli pred Zadrom križari, bili su zavidljeni njegovim utverdama.

Taj gradski fortifikacijski pojas sastojao se od vertikalnih zidova debljine od 1,50 do 1,90 m, različite visine, koji su u gornjem dijelu imali karakteristične zupce (krunište). Na sjeverozapadnoj, na sjeveroistočnoj i jugoistočnoj strani zidine su tekle uglavnom ravno, dok je na jugozapadnoj strani gradski zid bio jako izlomljen, povodeći se za terenskim oblicima. U zidnom plaštu otvaralo se nekoliko grad-

skih vrata. Na sjeveroistočnoj strani, prema luci najviše. Od sjevernog ugla nizala su se: Lančana vrata, nazvana po lancu koji je zatvarao luku, vrata sv. Dimitrija po susjednom samostanu, vrata sv. Krševana po samostanu, vrata koja se nazivaju »porta becaria« po klaonicama, te vrata sv. Marije ili arsenala, nazvana po susjednoj crkvi odnosno arsenalu u luci. Na jugoistočnoj strani prema kopnu gdje se nalazio obrambeni jarak, u pravcu antičkih vrata i glavne ulice nalazio se glavni ulaz u grad »porta terra firme« ili »janua magistra« ili »porta ferrea«. Na jugozapadnoj strani prema zadarskom kanalu otvarala su se dvojica vrata tzv. Anđelova vrata pored Kampe, nasuprot nadbiskupskoj palači i mala vrata Pusterla. Pored zidova nalazile su se i kule. Do danas se sačuvala ona koja je branila glavni ulaz u grad. Peterokutnog je tlocrta i vrlo visoka. Poluotok je na manjoj udaljenosti od zidina okruživao u moru nasip kamenja tzv. *porporela* a isti takav nasip zatvarao je djelomično luku. Od njega do grada natezao se u ratno vrijeme lanac da se luka zatvori.

Već početkom XII stoljeća spominje se neka utvrda (*arx*) u kojoj se nalazi vojna posada ugarskog kralja. Potkraj XIII st. znamo za dvije utvrde s mletačkom posadom, jednu na ulazu u luku, na sjevernom uglu grada, a drugu na suprotnom, južnom uglu. Ona na ulazu u luku koja se nazivala *kaštel* bila je glavno uporište Mlečana. God. 1347. su je naročito utvrdili, iskopali obrambeni kanal i porušili čitave blokove kuća da stvore brisani prostor. Od god. 1414. još je jače utvrđen, a kanal proširen i produbljen. God. 1409. počela se graditi nova utvrda na južnom uglu grada tzv. *citadela*. U drugoj polovini XV st. Mlečani su utvrdili jugoistočnu frontu grada produbivši obrambeni jarak i izgradivši tzv. *revelin* pred glavnim ulazom u grad.

Jugoistočno od grada s druge strane obrambenog jarka, još uvijek na zadarskom poluotoku, prostiralo se predgrađe nazivano *Varoš*. I ono je imalo obrambeni zid s kulama na jugoistočnoj strani, u liniji današnje Ulice S. Markovića, i prema luci. Na jugozapadnoj strani nalazila se strma obala. To je predgrađe imalo karakter seoskog naselja s mnogo vrtova i sa skromnom arhitekturom. U njemu se nalazilo nekoliko manjih crkava, dva samostana i jedan *hospicij* (svratište). Izvan Varoša nalazio se *leprozorij* (sklonište za gubavce) podignut god. 1426. Inače izvan Varoša prostirale su se vrtovi i vinogradi. U plićacima dubokih zaliva zadarske luke bila su lovišta riba.

Zadrani su se u to vrijeme snabdijevali vodom iz bunara iskopanih po dvorištima. Bilo je i javnih bunara, a spominje se i jedna javna cisterna. Neki pogoni koji su onečišćavali grad nalazili su se izvan ili pored gradskih zidina. Tako klaonica u luci, radionica za štavljenje kože (zudeka) s druge strane obrambenog jarka do zadarskog kanala, mlinovi za masline blizu Anđelovih vrata, a mastionica za tkanine pored Pusterle.

U prvim decenijama XVI st. srednjovjekovne zidine u Zadru bile su dotrajale i nepodesne za obranu od artiljerijske vatre. U strahu da Zadar ne padne u ruke Turaka, koji su u to vrijeme bili pred njim, mletačka je vlast poslala 1528. god. u Zadar vojnog inženjera Malatestu Baglionija koji je bio izradio projekt novih bedema. No zidine su se počele graditi po projektu Michele Sanmichelija koji je u Zadru boravio potkraj 30-tih godina. Njegovo djelo su i nova monumentalna gradska vrata podignuta 1543. god., koja su sagrađena južnije od srednjovjekovnih. S tim vratima povezani su veliki peterokutni bastioni na istočnom dijelu grada i prema luci sagrađeni od 40-ih do 80-ih godina. Zbog njih je porušen dio stambenih blokova i čak monumentalna crkva sv. Marije Velike. Na površini srednjovjekovnog Varoša sagrađio je vojni inžinir Sforca Pallavicino potkraj 60-ih godina veliku utvrdu s tlocrtom poput klijesta i postavio svoj grb, sedmoglavu azdađu na ulaz (dan. Park V. Nazora). Do kraja XVI st. cijeli je grad bio opasan bedemima po novom sistemu, a srednjovjekovni kaštel i citadela našli su se zatrpani u bastionima. Tokom XVII i XVIII st. taj se obrambeni sistem usavršavao, dodana je prema kopnu još mala utvrda »pulumjesec« a između utvrda iskopana su dva kanala čime je Zadar pretvoren u umjetni otok. Operativna obala gradske luke je tada bila nešto smanjena a samo dvojica vrata su se otvarala s te strane. Na suprotnoj obali, na današnjoj Brodarici, sagrađeno je u XVIII st. posebno krcalište za stoku koja se dovođila iz Bosne i prevozila u Veneciju. U gradskom tkivu u to vrijeme izvršeni su neki urbanistički zahvati. Tako je srednjovjekovna Kampa izgrađenjom velike cisterne i monumentalnih vrata prema zadarskom kanalu, gdje je preseljena klaonica, dobila izgled trga. Na obrambenom jarku iz vremena srednjeg vijeka sagrađena je velika cisterna (tzv. *Pet bunara*), a u obrambenom kanalu nekadašnjeg kaštela cisterna nazvana *Tri bunara*. Na glavnom trgu sagrađena su dva objekta: Vela straža, zgrada za gradsku stražu (1562. god.) i Gradska loža na mjestu srednjovjekovne (1565. god.) Obje zgrade su se sačuvala do danas.

Pokazuju karakteristike zrele renesanse. God. 1607. sagrađena je jugoistočno od kneževe palače velika palača za stan generalnog providura (mletačkog upravitelja) Dalmacije i njegove suradnike. Sagrađeno je nekoliko kasarna za vojnike, kojih je zbog turske opasnosti bio u gradu velik broj. Za vojnu bolnicu adaptirane su neke stambene kuće (pored današnje tržnice). U blizini luke podignuto je 1752. veliko vojno skladište, a u luci zgrada lučkog zdravstvenog ureda. Istočno od grada, na položaju Kolovare sagrađena je na samoj morskoj obali *fontana* za snabdijevanje brodova (1546. god.). U njenoj blizini sagrađen je tokom XVIII st. *lazaret* za turske trgovce.

U to vrijeme pregradile su se neke crkve, a na čistom prostoru blizu nekadašnjeg kaštela podignuta je pod kraj XVI st. okrugla crkva Gospe kojoj je početkom XVIII st. dograđen zvonik i podužna lađa. Inače većih promjena u gradskom tkivu nije bilo.

U prvoj pol. XVIII st. razvilo se novo predgrađe Zadra naseljeno Arbanasima. Nakon propasti Mletačke Republike za *prve austrijske* i *francuske* vladavine (1797—1813. god.) nije se ništa bitnoga izmijenilo u izgledu grada, osim što je nad zgradom Vele straže podignuta 1798. god. kula za sat, što je kneževa palača pregrađena i što su mnoge crkve i samostani pretvoreni u kasarne i vojna skladišta. Izrađeni su neki projekti, na primjer za *licej* u neoklasicističkim oblicima, ali nisu ostvareni.

Period koji zahvaća drugu austrijsku vladavinu do proglašenja Zadra otvorenim gradom (14. XII 1868.) značajan je po nekim komunalnim zahtovima; gradnjom gradske *kanalizacije*, *vodovoda* sa izvorišta kod Crnoga, popločanju ulica. Sagrađene su nove utvrde izvan grada, preko luke tzv. *fortini* tako da se jedan od gradskih bastiona, onaj pored Kopnenih vrata pretvorio u gradski *perivoj*. U gradskom tkivu sagrađena je *velika kasarna* god. 1842. (dan. Historijski arhiv i Naučna biblioteka) i veliki sudski zator 1844. god. Mnoge su stambene kuće pregrađene i proširene na štetu kućnih dvorišta i vrtova. Sagrađena je nova zgrada *kazališta* na čistom prostoru do nekadašnjeg kaštela (1865. god.), a nasuprot katedralne velika zgrada *sjemeništa* (1867. god.).

U ožujku 1820. zabranjeno je pokapati mrtvace u gradu i projektirano je novo *gradsko groblje* uz Benkovačku cestu. Do 1866. groblje je potpuno uređeno. Petrolejska javna rasvjeta uvedena je 1865. godine. Općinska uprava se do godine 1840. nalazila u kneževoj palači, a otada koristi otkupljenu palaču na sjevernoj strani glavnog trga.

Proglašenje Zadra otvorenim gradom brzo se odrazilo na razvoj grada. No ondašnji urbanisti nisu stvarali dalekosežne planove. Staro srednjovjekovno gradsko jezgro ostalo je i dalje u centru pažnje i počelo ga se preoblikovati za suvremeniji način života. Na njemu sagrađena promenadna obala, najviše i najglomaznije zgrade po ugledu na Beč, Graz, Trst. Zadar je tako izgubio fizionomiju dalmatinskog grada koju su sačuvali drugi gradovi ne imajući u to doba toliko značenje. Već godine 1869. porušeni su dijelovi bedema, jedan bastion prema luci je pretvoren u park, a do godine 1874. bio je porušen drugi bastion u luci i sve zidine prema zadarskom kanalu. Prema zadarskom kanalu sagrađena je današnja Obala maršala Tita koja je zahvatila površinu do nekadašnje porporele. Na njoj je do početka XX st. sagrađeno 18 velikih zgrada, uglavnom peterokratnica. Ta je obala tretirana kao rekreativni dio grada, na njoj su se nalazile tri kavane s terasama prema moru. God. 1901. sagrađen je kameni gat na koji su pristajali parobrodi brze pruge.

Početak našeg stoljeća sagrađena je i velika zgrada suda zbog koje je porušeno nekoliko vrijednih srednjovjekovnih i renesansnih kuća. 1907. porušen je bedem na istočnom dijelu grada i stvorena saobraćajnica od luke prema Jazinama. (U Jazinama je bila predviđena željeznička stanica koja nije izvedena).

Početak 1902. pušten je na korištenje novi vodovod iz izvorišta kod Bokanjca. Sagrađena je i nova kanalizacija. Električna rasvjeta uvedena je 1894. godine. Grad se proširio i preko luke na predjele Voštarnice i Brodarice gdje su bili smješteni razni industrijski pogoni. Najstarije stambene kuće sagrađene su 1877. i 1878. godine. Parni mlin podignut je 1882., tvornica likera Vlahov 1899, a tvornica likera Luxardo 1914. god. Oko Vrulja na Brodarici, u Veloj i Maloj Dražanici sagrađen je znatan broj vila. God. 1885. počela je funkcionirati nova pokrajinska bolnica istočno od grada. God. 1883. otvoren je starački dom, a 1910. još jedan na Voštarnici. Sagrađene su i nove školske zgrade, industrijska i konvikt sv. Dimitrija. Sagrađeno je nekoliko kupališta za građane.

Za vrijeme talijanske vlasti urbanistički principi se nisu mijenjali u odnosu na austrijske. Na glavnom trgu sagrađena je neukusna kamena zgrada za općinsku upravu. Sagrađen je most preko luke god. 1929. Godinu dana kasnije probijeni su gradski bedemi i trasirana nova ulica koja je most povezala s glavnim gradskim trgom (današnjim Narodnim trgom). Na Voštarnici nastavljala se na most nova saobraćajnica (dan. Ul. M. Oreškovića). Tako je Voštarnica neposredno povezana s centrom grada. Nasip kamenja koji je zatvarao luku pretvoren je god. 1925. u širok gat, pa je postao prohodan.

Na mjestu jedne mletačke kasarne sagrađena je veća zgrada osnovne škole, a izvan grada manji sportski objekti. Za smještaj ogromnog broja vojnika koje su Talijani u Zadru držali podignute su nove kasarne na gradskoj periferiji, a one u gradu su proširene i povećane. Sagrađeno je više stambenih zgrada sa skromnijim stanovima bez ikakve arhitektonske vrijednosti.

Takav Zadar je dočekao bombardiranje u drugom svjetskom ratu. Najviše je stradao centar grada, njegovo historijsko jezgro. Kako smo u početku istakli, posvetili smo veliku pažnju izučavanju stare arhitekture upravo u tom jezgru. Da bi se ono obnovilo na što bolji način, raspisan je god. 1953. natječaj za njegovu obnovu, pa se prema nagrađenim projektima pristupilo rekonstrukciji. Još je ostala neizgrađena površina oko antičkog Foruma za koju se predviđa novi urbanistički natječaj. Historijsko jezgro Zadra, Poluotok administrativni je i kulturni centar novog i velikog Zadra koji se širi i gradi na površinama Voštarnice, Brodarice i drugih prigradskih predjela po različitim urbanističkim projektima. God. 1962. sagrađen je novi most preko luke, a 1967. Zadar je povezan željeznicom s unutrašnjošću. Sagrađene su nove moderne saobraćajnice, a u neposrednoj blizini i aerodrom međunarodnog saobraćaja.

Dr Ivo Petricioli

NARODNI MUZEJ - ZADAR
Zbirka ZA DOKUMENTACIJU
br. B-48